

घटक – ३

अनुकूलन स्वीकार आणि बदल Adatation Accommodations and modification

अनुक्रमणिका –

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ अनुकूलन, स्वीकार बदल अर्थ, फरक गरज आणि पायऱ्या

३.२.२ सांवेदिक अक्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन

३.२.३ मज्जासंस्थेशी संबंधित अक्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन

३.२.४ अस्थव्यंग (चलनवलन विषयक) आणि बहुविकलांग असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन

३.२.५ प्रतिभावंत विद्यार्थ्यांना कृतीशील ठेवण्यासाठीच्या कृती.

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक शब्द

३.५ स्वाध्याय

३.६ संदर्भग्रंथ

३.० उद्दिष्टे

- १) अनुकूलन स्वीकार बदलाच्या अर्थ, फलक गरज व पायऱ्या लांगता येतील
- २) सांवेदिक अक्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलनाबाबत विविध कृती करता येतील
- ३) मज्जासंस्थेशी संबंधित असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलनाबाबत विविध कृती करता येतील
- ४) चलनवलन विषयक आज बहुविकलांग असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलनाबाबत विविध कृती येतील
- ५) प्रतिभावंत विद्यार्थ्यांना कृतीशील ठेवण्यासाठी विविध कृती वाटा येतील

३.१ प्रस्तावना

शिक्षणापासून कोणकोणती मुल वंचित राहू नये म्हणून बालकांचा शिक्षण हक्क कायदा २००९ (RTE) आहे त्यानुसार वय वर्षे ६ ते १४ या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना मोफत व एकत्रीचे शिक्षण देणे कायद्याने बंधनकारक करण्यात आले आहे परंतु दिव्यांग बालकांना शिक्षणाच्या प्रकाशात आणण्यासाठी

त्यांना निशुल्क आणि योग्य सार्वजनिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे दिव्यांग मुलांच्या गरजेनुसार पूरक लाधणे (Supplementary Aids), आवश्यकतेनुसार आधार देऊन कमी नियमित वातावरणात त्यांना शिक्षण द्यावे पुनरवसन कायदा १९७३ मधील घटक क्रमांक ५०४ मध्ये प्रत्येक दिव्यांग बालकाला कसा आधार द्यावा याबाबतच स्पष्टीकरण दिलेले आहे. दिव्यांग मुलांसाठी गरजेनुसार एकात्मिक / समावेशित (integrated Setting) समान संपादन पातळी साध्य करणे, समान फायदे, लहान संधी मिळण्यासाठी बालकांना शैक्षणिक लाधने फायदे आणि सेवा उपलब्ध करून देणे जे बालक दिव्यांग नाहीत त्यांच्या संपादनक पातळीपर्यंत निकाल या विद्यार्थ्यांनाकडून अपेक्षित नाही / त्यासाठी अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन (Curriculum Adaptation) करून अपेक्षित प्रगतीची अपेक्षा केली जाते.

३.२.१ अनुकूलन, स्वीकार आणि बदल अर्थ

अर्थ – अभ्यासक्रम अनुकूलन म्हणजे शैक्षणिक वातावरणात बदल करण्याची परवानगी ज्यात पुढील गोष्टीबाबतची मुलाला समान संधी मिळू शकेल समान सुविधा Access निकाल (Result) फायदे (Benefits) आणि संपादनाची पातळी (Achievement Level) अनुकूलन ह्या दोन पद्धतीने केले जाते

स्वीकार _____(Accommodation)

म्हणजे अभ्यासक्रमातील आशयात कोणतेही मुलभूत बदल ण करणे. किंवा अनुदेषण (Instructional) मूल्यनिर्धारण (Assessment) पातळी समान ठेवणे. या स्वीकृतीमुळे विद्यार्थ्यांना अत्यंत कमी नियमित वातावरणात (Least Restrictive Environment (L.R.E.) विशिष्ट इयत्तेतील प्रभुत्व पातळी सादरीकरणाची संधी मिळते.

बदल _____(Modifications)

अनुकूलनामध्ये कमी पातळीच्या प्रगतीची अपेक्षा करून स्वीकार केला जातो त्यास बदल असे म्हणतात. विशिष्ट पातळीपर्यंत प्रगती साध्य करण्यासाठी बदल ही सुविधा (Access) त्याचप्रमाणे काळजीपूर्वक निवडलेले मूल्यनिर्धारण घटकांबाबत असू शकतात. यात विद्यार्थी समान अभ्यासक्रम शिकतो. परंतु साहित्यात बदल, अनुदेषणात बदल करून त्याचा विकास प्रभुत्व पातळीपर्यंत केला जातो. मूल्यनिर्धारनातील घटकांमधित बदल. प्रगतच्या बहुविध मापनाच्या नोंदी केल्या जातात. विद्यार्थी वर्गामध्ये बदलल्या अभ्यासक्रमात सहभागी होतो. त्यातून गुणवत्ता पूर्ण आयुष्य जगण्यासाठी स्वातंत्र देणे अपेक्षित आहे.

स्वीकार (Accommodation) आणि बदल (Modification) यातील फरक तुलनात्मक स्वरूपात मांडलेला आहे.

अ. क्र.	स्वीकार	बदल
१)	आशय बदल, अध्यापन कार्यनिती, चाचणी सादरीकरण स्थळ, वेळ नियोजन अपेक्षा, त्याच असतात.	आशय बदल, अध्यापन, कार्यनिती, स्थळ काळ वेळ अपेक्षा
२)	विद्यार्थी प्रतिसाद पर्यावरणाची मांडणीतील विद्यार्थी अपंगत्वानुसार बदल करणे की जेणेकरून विद्यार्थी त्यात सहज सहभागी होऊ शकेल.	विद्यार्थी बदल केला जातो प्रतिसाद पर्यावरणातील मांडणीतील विद्यार्थ्यांच्या अपंगत्वानुसार बदल केला जातो
३)	अभ्यासक्रमातील मुलभूत बदल निम्न इयत्तेची अपेक्षा, चाचणीत बदल केले जात नाहीत	अभ्यासक्रम मुलभूत बदल केला जातो निम्न इयत्तेची अपेक्षा निम्न चाचणीतील संपादनाची अपेक्षा केली जाते.

स्वयं – अध्ययनासाठी प्रश्न

दिव्यांग बालकांसाठी बदल (Modification) कोणत्या परीस्थितीत करावे लागतात?

अनुकूलनाची गरज समावेशित शाळांमध्ये अध्ययन अध्यापनाच्या केंद्रस्थानी अभ्यासक्रम आहे. त्यातून विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञान, कौशल्य आणि अभिवृत्ती विकसित व्हावी अशी अपेक्षा आहे.

अ) अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन विविध क्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रमाचे दोन भाग करता येतील

आ) मुलभूत अभ्यासक्रम (Core Curriculum)

इ) विस्तारित अभ्यासक्रम (Elaborative Curriculum) मुलभूत अभ्यासक्रमात मूळ (Basic Core) आणि आवश्यक क्षेत्रांचा विचार केला जातो. विस्तार अभ्यासक्रमात सर्व क्षेत्रांचा (Non Core) विचार केला जातो त्यात व्याप्ती, सखोलपणा, विविधतेत वाढ होते. नियमित अभ्यासक्रम हा सर्व विद्यार्थ्यांना जसाच्या तसा लागू होत नाही त्यात विद्यार्थ्यांच्या सांवेदिक अक्षमता, बौद्धिक अक्षमता बहुविकालंगते नुसार त्यात बदल करावे लागतात. बदलांमुळेच विद्यार्थी शालेय प्रवाहात टिकून राहतात.

अनुकूलनाच्या पायऱ्या

अनुकूलन हे पाच पायऱ्यांमध्ये करावे लागते.

- क) आशय / साहित्य अनुकूलन (Material or content)
- ख) अध्यापन कार्यनिधी अनुकूलन (Teaching strategy)
- ग) आधार पातळीचे अनुकूलन (Lead of support)
- घ) नियम अनुकूलन (Rules)
- ङ) पर्यायी अभ्यासक्रम (Substituting the curriculum)

क) आशय / साहित्य अनुकूलन –

आशय / अध्ययन साहित्य विकसनात भाषा महत्वाची आहे. काही विद्यार्थ्यांना वाचन आणि लेखनात अडचणी असतात. लिखित साहित्याची वाचनीयता वाढवावी लागते. त्यासाठी अक्षर आकार मोठा करावा लागतो, ओळींमधील अंतर वाढवावे लागते. अध्ययन साहित्य वाचक प्रीयता (User friendly) आणि त्याचे आकलन सुलभ करणारे असावे.

डीपलर (Deepeler) यांनी साहित्याचे अनुकूलन करतांना पुढील मार्ग सांगितले आहेत.

साहित्य अनुकूलन

- १) साहित्याची वाचनीयता वाढवावी. सोपी वाक्ये आणि सोप्या शब्दांचा वापर करावा.
- २) महत्वाचे घटक ठळक करावेत.
- ३) आशयाची मांडणी सोप्या पद्धतीने करावी.
- ४) आशयातील बारकावे कमी करावेत.
- ५) दृष्य स्वरूपात आशयाची मांडणी करावी. चित्र, आकृत्या, नकाशे व्यंगचित्र.
- ६) लिखित आणि सूचना
- ७) आशय कमी करावा.
- ८) निवडक आशयाचा समावेश करावा (आवश्यक अध्ययनाची मांडणी अनुभवाधारित किंवा आवड निर्माण करणारी असावी)
- ९) पर्यायी साहित्याचा वापर करावा (प्रतिकृती, व्हिडीओ)
- १०) गरजेनुसार नवीन साहित्य विकसित करावे.
- ११) दैनंदिन स्वध्यायासाठी कृतीपत्र तयार करावेत.

ख) अध्यापन कार्यनिती अनुकूलन –

विद्यार्थ्यांच्या विविध अक्षमतांचा अनुसरून अध्यापन कार्यनितीचा वापर करावा.

- १) प्रत्यक्ष अनुदेषण आणि प्रतिकृतीचा वापर करावा.
- २) टप्प्या टप्प्याने पूरक सादरीकरण करावे.
- ३) जास्तीत जास्त मते अनुभव घ्यावेत.
- ४) मार्गदर्शक हातींचा समावेश करून हातमाळ
- ५) सकारात्मक प्रत्याभान द्यावे
- ६) सहकारशील अध्यापन, सहाध्यायी मार्गदर्शन सहकारशील अध्यापन, वैयक्तिक गरजेनुसार अध्यापन पद्धतीत बदल करावा.
- ७) कृतीशील अध्ययनावर या असावा.
- ८) अनुदेषण छोटे असावे. महत्वाचे शब्द पुन्हा सांगावेत अनुदेषणाचा कालावधीत वाढ करावी विद्यार्थ्यांनाकडून येणाऱ्या मौखिक उत्तराच्या वेळेत वाढ करावी.
- ९) वेगवेगळ्या पातळीवरील जास्त प्रश्न विचारावेत.
- १०) विद्यार्थ्यांकडून प्रतिसाद मिळविण्यासाठी वेगवेगळ्या क्ल्युप्रश्नांचा सूचनांचा वापर करावा.
- ११) दृकश्राव्य साधनांचा वापर करावा.

ग) आधारपातळीचे अनुकूलन –

काही विद्यार्थ्यांच्या त्यांच्या विशिष्ट गरजांनुसार शिक्षकाकडून आणि इतर विद्यार्थ्यांकडून आधाराची गरज असते. यावेळी शिक्षकाला विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार वैयक्तिक आधार द्यावा लागतो. विद्यार्थ्यांकडून अशा विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक आधार देता येतो.

घ) नियम अनुकूलन –

विद्यार्थ्यांच्या क्षमतेनुसार शिक्षकाला नियमांचे अनुकूलन करावे लागते

- १) गणिती आकडेमोड करण्यासाठी गणकयंत्र (Calculator) चा वापर करणे.
- २) सूचनांमध्ये सोपेपणा आणणे गरजेनुसार बदल करणे
- ३) उत्तराचा स्वीकार लेखनाऐवजी तोंडी किंवा त्यांच्या क्षमतेनुसार स्वीकारणे.
- ४) स्वाध्याय लेखनातील किंवा अंतिम परीक्षेला उत्तर लेखनासाठी जास्त वेळ देणे.

ड) पर्यायी अभ्यासक्रम –

विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांसाठी पर्यायी अभ्यासक्रम द्यावे लागतात. उदाहरणार्थ मूक बधीर विद्यार्थ्यांला भाषेची चाचणी देताना अडचण येते त्याऐवजी शिक्षक संगणक कौशल्याची चाचणी देऊ शकतो.

दिव्यांग / विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांच्या गरजा ह्या भिन्न भिन्न असतात. त्यांच्या गरजांचा विचार करून शिक्षकाला अनुकूलन करावे लागते पुढील भागात दिव्यांग बालकांच्या गरजांनुसार कले अनुकूलन करावे याबाबतचे विवेचन केलेले आहे.

३.२.२ सांवेदिक अक्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन (Specifics for children with Sensory disabilities)

संवेदनाविषयक अक्षमता असणारे बालकांत संपादन कार्यात अडथळे येतात. दृष्टी, श्रवण चव वास, स्पर्श इत्यादी संवेदानाच्या संबंध डोळा, कान, जीभ, नाक आणि अशा ज्ञानेंद्रियांशी येतो. अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेत प्रामुख्याने डोळा आणि कान या ज्ञानेंद्रियांचा समावेश होतो. ज्ञानेंद्रिये सभोवतालच्या परिसरातून सतत माहिती मिळवीत असतात. यापैकी दृष्टी व श्रवणशक्तीशी संबंधित अक्षमता म्हणजे दृष्टीदोष व कर्णबधीरता होय. वर्गाध्यपनात ह्या दोन ज्ञानेंद्रियांचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. अशा विद्यार्थ्यांचे वर्गात अनुकूलन करण्यासाठी शिक्षकांना विविध प्रयत्न करावे लागतात.

दृष्टीदोष असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन दृष्टीदोष असणारे बहुतांश विद्यार्थी मंददृष्टीचे असतात. दृष्टीदोष या संज्ञेत सौम्य, तीव्र मंददृष्टीत्व व अंधत्वाचा समावेश होतो. याबाबतीची सविस्तर माहिती इतर विषयात दिलेली आहे.

(अ) अध्यापन कार्यनिती अनुकूलन

- दृक नसलेल्या माध्यमांचा अध्यापनासाठी वापर करणे स्पर्श – प्रत्यक्ष व _____ साहित्याचा वापर.
- श्राव्य – विस्तृत व वर्णनात्मक स्पष्टीकरणांचा जास्त वापर.
- गंध व चव – प्रत्यक्ष व मूर्त साहित्याशी जोडलेले गंध व चव यांचा शक्य असेल तेंव्हा वापर.
- बोलकी पुस्तके, टेपरेकॉर्डर, संगणक अशा शैक्षणिक साहित्याचा वापर करावा.
- विविध रंगांचा विरोधाभासी रंगसंगती व पोतांचा (texture) वापर करावा.

- उद्धोधन आणि हलचालीविषयक तोंडी सूचना द्याव्यात विद्यार्थ्यांशी बोलताना त्याचे नाव घेऊन बोलावे आधार पातळीचे अनुकूलन.
- वर्ग खोलीतील पहिल्या रांगेत किंवा शिक्षकाच्या जवळ आसन व्यवस्था करावी.
- वर्गात परावर्तीत होणाऱ्या वृष्ट भागांचा कमीत कमी वापर करावा.
- वर्गातील मोकळ्या जागा रांगा ओळी अडथळा विरहित असाव्यात.

(आ) नियम अनुकूलन, टेलर चौकट गणित साहित्य / कीट चा वापर करावा. स्वध्यायांमध्ये सुधारणा / अनुकूलनात्मक बदल करावा. पर्यायी गृहपाठ / स्वध्यायांचा विचार करावा. दृष्टीदोष बालकाला शिक्षकाचे म्हणणे अचूक पद्धतीने ऐकण्यासाठी वर्गातील गोंधळ कधी करावा. उठावाच्या आकृत्या व चित्रांचा वापर करावा. वर्गाची रचना अर्धवर्तुळाकार करावी त्यामुळे दृष्टीदोष असणाऱ्या विद्यार्थ्यांला पटकन मदत करता येईल.

* श्रवणदोष कर्णबधीरत्व असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी श्रवणदोष कर्णबधीरत्व असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षकाला विविध पद्धतीने अनुकूलन करावे लागते.

(अ) आशय / साहित्य अनुकूलन.

- १) पूरक अशा दृकसाहित्याचा वापर करणे
- २) जिवंत अनुभव देण्यासाठी दृक शब्दसंग्रह पुरविणे

(आ) अध्यापन कार्यनिती अनुकूलन

- इतर सानेंद्रियांचा अध्ययन अध्यापनासाठी वापर करावा. लीप रीडिंग हावभाव, देहबोली अभिव्यक्तीचा वापर करणे.
- ध्वनी, आधारित माहिती कशी मिळवावी ह्याचे अध्यापन करणे

(इ) आधार पातळीचे अनुकूलन.

- वर्गात कर्णबधीर विद्यार्थी असल्यास वर्गातील गोंधळ कमी करावा.
- कर्णबधीर विद्यार्थ्यांला तिथे बसण्याची इच्छा असेल तिथे बसण्याची परवानगी द्या. लीपारीडिंग करणारे कर्णबधीर द्विआर्थीना वर्गात पुढे बसावा.
- कर्णबधीर विद्यार्थ्यांकडे पाहून सुस्पष्टपणे बोला.
- वर्गात पुरेसा प्रकाशाची खाली करा जेणेकरून शिक्षकाच्या चेहऱ्यावरील हावभाव, गाणे लीपारीडिंग विद्यार्थी पाहू शकतील.

(ई) नियम अनुकूलन

श्रवणबाधित विद्यार्थ्यांचे भाषेचे आकलन पुरेसे नसते म्हणून त्यांची बुद्धी कमी आहे असे न मानता संधी उपलब्ध करून देणे त्यांच्या प्रगतीकडे लक्ष ठेवावे लागते.

स्वयं – अध्ययनासाठी प्रश्न.

दृष्टीबाधित आणि श्रवणबाधित अनुकूलनात कोणकोणते साम्य आणि फरक आहेत ते लिहा.

३.२.३ संस्थेशी संबंधित असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन.

ज्या विद्यार्थ्यांची शारीरिक वाढ झालेली असते परंतु मज्जासंस्थेत बिघाड असल्यास त्याला अपंगत्व येते. या अपंगत्वाचे तीन उपप्रकार आहेत.

१. मतीमंद - Intellectual Disability

२. स्वमग्नता – Autism

३. अध्ययन अक्षमता – Learning disability

१. मतीमंद बालके –

सर्वसाधारण माणसाच्या बुद्धीपेक्षा कमी बुद्धी असणाऱ्या व त्यामुळे आपल्या सभोवताल परिस्थितीशी समायोजन साधू न शकणाऱ्या व्यक्तीला मतीमंद व्यक्ती म्हणतात.

मतीमंद मुलांमध्ये शारीरिक उणीव दिसत नाही. परंतु त्यांचे आकलन कमी असते. सामाजिक दृष्ट्या ही मुलांना समायोजन करता येत नाही. मतीमंदत्व येण्याची कारणे जन्मपूर्व किंवा जनमल्यानंतर येऊ शकतात.

कोष्टक क्र. ३.२

मतिमंदत्व पातळी आणि बुध्यांक.

अ. क्र.	मतिमंदत्व पातळी	बुध्यांक
१.	अतितीव्र मतीमंद Profound	२० पेक्षा कमी
२.	तीव्र मतिमंदत्व Severe	२१ ते ३५
३.	मध्यम मतिमंदत्व Moderate	३६ ते ५०
४.	सौम्य मतिमंदत्व Mild	५१ ते ७०

सौम्य मतिमंद असणारी बालके सामान्य वाटतात ह्या मुलांना व्यवहार कौशल्ये शिकविता येतात. हे विद्यार्थी पाचवी ते सहावी पर्यंत शिकू शकतात. त्यांना सूचनानुसार काम करता येते.

मतीमंद असणाऱ्या व्यक्तींमध्ये भाषा ज्ञान अत्यंत कमी असते. शारीरिक दुर्बलता दिसून येते. भावना बोथट / अतितीव्र असतात. प्रत्येक मतीमंद बालकागणित भिन्नता दिसून येते. या भिन्नतेचा विचार समावेशित शाळेतील शिक्षकाला करावा लागतो.

(क) मुलभूत अभ्यासक्रम –

कोणतीही कृती शिकविण्यापूर्वी त्या कृतीचे बारकाईने छोट्या टप्प्यांमध्ये विभागणी करावी. एक – एक टप्पा शिकविल्यास त्यांना त्याचे आकलन होते या मुलांची शारीरिक वाढ पूर्तता झालेली नसते त्यामुळे सुलभ व सोप्या क्रिया त्यांच्याकडून करून घ्याव्यात. हे विद्यार्थी संपूर्ण अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकत नाही.

(ख) आशय / साहित्य अनुकूलन –

मतीमंद मुलांची कल्पनाशक्ती मर्यादित असते त्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष वस्तू दाखवून शिकवावे आशयानुरूप दैनंदिन जीवनाशी निगडीत साहित्याची निवड करावी.

(ग) अध्यापन –

आशयाचे छोट्या छोट्या भागात विभाजन करावे. त्यांच्या गती व क्षमतेनुसार त्यांना शिकू द्यावे.

- शिक्षकाने शिकविताना प्रत्यक्ष कृतीसाधनांचा वापर करावा.
- आशयाचे छोट्या छोट्या टप्प्यात विभाजन करून शिकवावे.
- ज्ञानेंद्रियांच्या विकासावर भर द्यावा.
- विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार स्वतंत्रपणे किंवा गटात शिकवावे.
- खेळसामग्री चित्र, तक्ते यांचा वापर करावा.
- अभ्यासक्रमात प्राथमिक शिक्षणाशी संबंधित परंतु दैनंदिन जीवन आणि व्यवहाराशी निगडीत असावा.
- पंचज्ञानेंद्रिये कार्यक्षम होतील असा अभ्यासक्रम असावा. (स्मरणशक्ती खेळ अक्षर ओळख, शब्दरचना कार्ड, कोडी)
- मतीमंद विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ती आणि एकाग्रता कमी असते. त्यामुळे अभ्यास खेळ विश्रांती यांचे नियोजन काळजीपूर्वक करावे
- पाठ समग्र पद्धतीने शिकविण्याऐवजि खंड पद्धतीने शिकवावा.
- मतीमंद मुलांना अधिकाधिक सराव करण्यास सांगावे.

२. स्वमग्नता (Autism)

प्रत्येक मुल शारीरिक वागणूक बौद्धिक भावनिक दृष्ट्या वेगळे असते म्हणूनच व्यक्ती तितक्या प्रकृती असे म्हटले जाते. वेगळेपनातून वेगवेगळ्या समस्या निर्माण होतात. त्यातील एक वेगळेपण म्हणजे स्वमग्नता होय. स्वमग्नता म्हणजे स्वतःतच मग्न असणे होय. ही मुले स्वतःशीच आनंदी असतात. वास्तवते पासून दूर पळतात. आजूबाजूच्या व्यक्तीशी संवाद साधताना भाषिक अडचणी येतात. त्यामुळे ही मुले त्यांना काय हवे नको हे सांगू शकत नाही. आजूबाजूच्या व्यक्तीशी संवाद साधताना भाषिक अडचणी येतात. त्यामुळे ही मुले त्यांना काय हवे नको ते सांगू शकत नाही. आजूबाजूच्या व्यक्तीचे बोलणे त्यांना समजत नाही. हा एक न्युरोलॉजिकल असणार आहे. ही लक्षणे लवकरात लवकर समजल्यास त्याची तीव्रता कमी करता येते.

पालक शिक्षक आणि डॉक्टरांच्या मार्गदर्शनानुसार ही मुले आवश्यक दिनचर्या करण्यास शिकतात परंतु त्यात थोडाफार जरी बदल झाला तर ते इतरांना त्रास देतात. स्वमग्नता बालकांना शिकविण्यासाठी विविध अध्यापन पद्धती उपलब्ध आहेत. शिक्षकांनी आणि पालकांनी त्याचा कल्पकतेने वापर करणे गरजेचे ठरते.

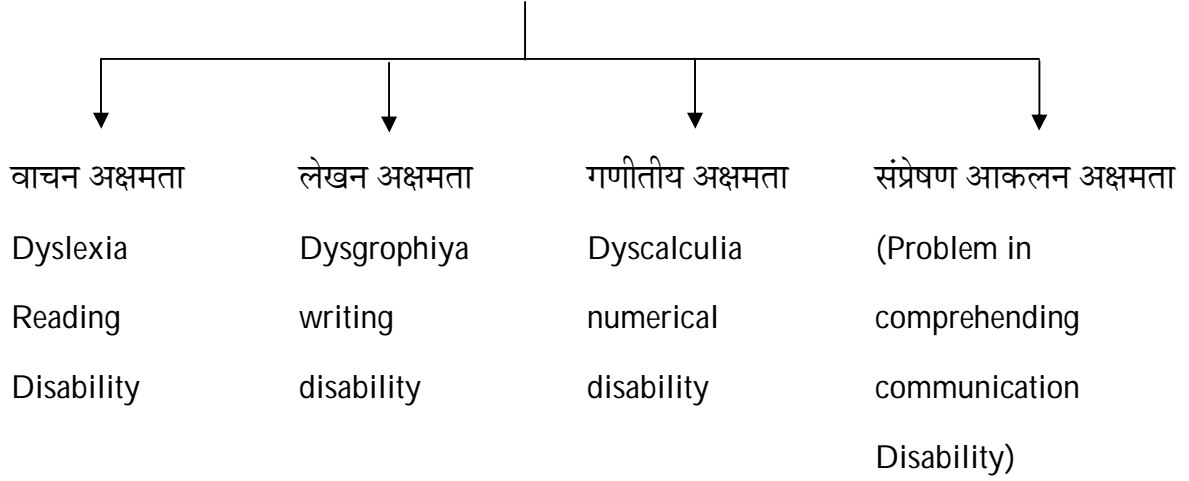
- १) एका वेळी अनेक पद्धतींचा वापर करावा.
- २) विशिष्ट पद्धतींचा वापर करतांना प्रत्येक मुलाच्या वैयक्तिक गरज लक्षात घ्याव्यात.
- ३) सर्व मुलांसाठी सरसकट एकाच पद्धतीचा अवलंब करू नये.
- ४) मुलाची गरज लक्षात घेऊन विविध पद्धतींमधील त्याच्या गरजेनुसार आवश्यक पायऱ्या एकत्र करून त्याच्यासाठी स्वतंत्र पद्धती तयार करावी.

स्वमग्न मुले इतरांमध्ये मिसळत नाही त्यांना गाणी गोष्टी ऐकवाव्यात. त्यांच्याशी सतत बोलण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांना बालवाडीत दाखल करावे. ते खेळण्यासोबत खेळातील परंतु ही मुले विशिष्ट रंग व आवाज टाळतात. अशा गोष्टींशी संपर्क असल्यास ते हिंसक होतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे सतत लक्ष द्यावे.

३. अध्ययन अक्षमता (Learning Disability)

काही मुले शारीरिकदृष्ट्या उत्तम असतात. ऐकणे चालणे पाहणे यात कोणताही दोष नसतो. ती मतीमंदही नसतात बुध्यांक सामान्य किंवा त्यापेक्षा जास्तही असतो. परंतु शालेय शिक्षणात मागे पडतात अशा मुलांना शैक्षणिक अक्षमता किंवा अध्ययन अक्षमता असणारी मुले म्हटले जाते थोडक्यात अध्ययन अक्षमता म्हणजे “शिकण्यात निर्माण होणारा अडथळा” होय. अध्ययन अक्षमतेचे उपप्रकार दिसून येतात.

अध्ययन अक्षमता

क) वाचन अक्षमता – ही अक्षमता सर्वात जास्त आढळते. अशी मुले वाचन करू शकत नाहीत. शिक्षकांना हा वाचन दोष करण्यासाठी पूरक उपक्रम किंवा उपचारात्मक अध्यापन करावे तीन – चार वाक्ये बोलावी लागतील अशी कोडी द्यावीत. प्रसंग, चित्र दाखवून वर्णन करण्यास सांगावे. एकसारखे शब्द ओळखणे शब्दातील गाळलेले अशा शोधून ते तोंडी सांगणे वाक्य जसेच्या तसे वाचून दाखविण्याचा सराव करणे.

ख) लेखन अक्षमता – लेखन अक्षमता असणारी मुले स्वयस्फूर्तीने लिहित नाही अशी मुले लिखाणाचा कंटाळा करतात, अतिशय सावकाश लिहितात, तोंडी उत्तरे बरोबर देतात परंतु लिहू शकत नाही. दृष्टीसंवेदानेतील दोषातून ही शैक्षणिक दोष निर्माण होते.

या मुलांना शिक्षकाने चित्रकला, हस्तव्यवसाय, हस्तकला यांचा सराव द्यावा.

फळ्यावर मोठ्या अक्षरात. अक्षर, अक्षरे, अंक लिहून त्यांना ते काढण्याचा सराव देणे शुद्धलेखनाप्रमाणे आकडे अक्षरे व शब्द लिहिणे.

ग) गणितीय अक्षमता – या मुलांना गणितातील मूळ कल्पना समजू शकत नाही. गणितातील मुलभूत क्रियांचा (+ - X ÷) अर्थ समजत नाही. त्यामुळे साधी आकडेमोड करता येत नाही. गणितात प्रामुख्याने अंक, चिन्ह व संकेतांचा वापर केला जातो यातील परस्पर संबंध त्यांच्या लक्षात येत नाही.

उपाययोजना

- १) मूर्त वस्तू घेऊन मुलभूत क्रिया (+ -) शिकवाव्यात.
- २) बेरीज वजाबाकी आणि गुणाकार भागाकार फक्त शिकवावा.
- ३) पाठ्यांच्या पुस्तकांचा वापर करावा.

४) दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे देऊन शिकवावे.

घ) संप्रेषण – आकलन अक्षमता – या प्रकारच्या मुलांना इतरांसमोर बोलणे, वाचन आणि लेखन या विविध पद्धतीने आपले भाव इतरांपर्यंत पोहचविण्यात अडचणी येतात. त्यांना सांकेतिक खूप किंवा हावभावही समजत नाही.

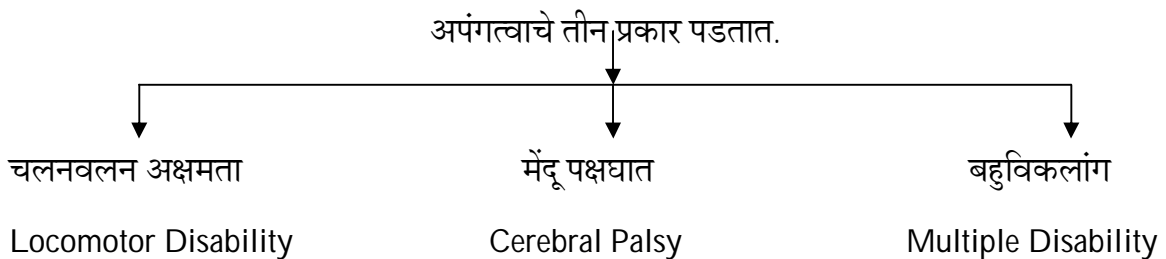
* अध्ययन अक्षम बालकांना अध्यापनासाठी शिक्षकाची भूमिका.

अध्ययन अक्षम बालकांकडे वैयक्तिक लक्ष देण्याची गरज असते. ती एका किंवा अनेक घटकांशी निगडित असू शकते. अक्षमतेची तीव्रता लक्षात घेऊन शिक्षकाने गरज असल्यास अशा बालकांना विशेष शाळेत पाठविण्याबाबत मार्गदर्शन करावे काही शाळांमध्ये शिक्षकांसोबत रिसोर्स शिक्षकही असतो त्यांच्या मदतीने दोष / कमतरतेचा सक्षमपणे शोध द्यावा. मुलाचा अध्ययन स्तर लक्षात घेऊन अध्यापन करावे. आशय छोट्या छोट्या तुकड्यांत शिकवावे. सदर मुलाला गरजेनुसार वैद्यकीय उपचार उपलब्ध करून द्यावेत. विद्यार्थ्यांची प्रगती होण्यासाठी पालकांचे सहकार्य द्यावे अशा मुलांची इतर विद्यार्थ्यांशी तुलना करू नये.

३.२.४ अस्थिव्यंग आणि बहुविकलांग असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी अनुकूलन.

निसर्गाने मानवी शरीरातील विविध कार्ये निश्चित करून दिलेली आहेत. त्यामुळे आपण विविध कृती सहजतेने करू शकतो. जन्मतः दोष मणका व सांधे यातील दोष पायांतील दोष जन्मानंतर अपघात अथवा जंतुसंसर्ग यामुळे आलेले पंगुत्व. हे दोष शस्त्रक्रिया किंवा औषोधपचाराने दूर करता येत नाहीत. परंतु विशेष शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास अक्षम बालकांना शिक्षणात समावेशन करणे सहज शक्य होते.

या व्यंगाची मुले बुद्धीने सर्वसामान्य मुलांप्रमाणे असल्याने त्यांच्यासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रमाची आवश्यकता नाही.

चलनवलन विषयक (अस्थिव्यंग) अपंगत्वामध्ये बालक कोणत्या हालचाली करू शकत नाही त्यानुसार शिक्षकाला अनुकूलन करावे लागते. बहुतांशी या बालकांची बुद्धिमत्ता सामान्य मुलांप्रमाणेच

असते त्यावेळी सर्वसामान्य मुलांप्रमाणेच शिकवावे लागते. त्यांच्या अपंगत्वानुसार बैठक व्यवस्था करावी लागते त्याच्या गरजेनुसार सर्वसुविधा उपलब्ध करून द्याव्या लागतात.

मेंदूच्या पक्षाघात –

मेंदूच्या पक्षाघाताचा परिणाम शरीरावरील विविध विविध होतो. त्याची शारीरिक आणि मानसिक वाढ झालेली आहे ह्याची पडताळणी शिक्षकाला करावी लागते. या विद्यार्थ्यांच्या सूक्ष्म कटक कौशल्यांचा विकास झालेला नसतो अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया सहजतेने होण्यासाठी लेखन सामग्रीत सुधारणा करावी लागते.

स्नायूंच्या दुखापतीमुळे या मुलांची बुद्धिमत्ता सामान्य असूनही त्यांना संवाद साधण्यात अडचणी येतात. त्यावेळी संवाद तक्ता वापरावा लागतो मेंदूच्या पक्षाघाताबरोबर मुल मतीमंद असेल तर त्याला नियमित अभ्यासक्रम न शिकविता दैनंदिन जीवनाशी निगडीत कौशल्ये शिकवावीत.

बहुविकलांगता यात विद्यार्थी अस्थिव्यंगत्व आणि कर्णबधीरत्व किंवा अंधत्व असू शकते. याबाबतीतील प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अपंगत्वाचे प्रमाण वेगवेगळे असते. त्यांच्या मुख्य अपंगत्व प्रथम लक्षात द्यावे लागते. इतर अपंगत्वा एकत्र करून त्यानंतर अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया निश्चित करावी लागते. या विद्यार्थ्यांमधील कोणते ज्ञानेंद्रिये उत्कृष्ट कार्य करू शकते त्यानुसार शिक्षकाने अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेचे नियोजन करावे त्यासाठी यापूर्वी दिलेल्या माहितीचे त्याला एकात्मीकरण करावे लागते.

३.२.५ प्रतिभावंत / प्रज्ञावान बालके

प्रतिभावंत / प्रज्ञावान मुलांसाठी अनुकूलन सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळा क्षमता असलेल्या मुलांमध्ये प्रज्ञावान बालकांचा समावेश होतो. अशी मुले सामाजिक कार्य (Social Task) किंवा कौशल्यंत (Skills) सातत्याने उच्च कार्यक्षमता Performance दाखवितात.

रेन्झुली (1978) यांच्या व्याख्येनुसार बौद्धिक पात्रता, हातातील कार्याविषयी श्रेष्ठ प्रतीची निष्ठा आणि उच्च सर्जनशीलता या तीन घटकांतील अंतराक्रीयेचा परिणाम म्हणजे प्रतिभा होय.

प्रज्ञावान मुले देशाची अमुल्य संपत्ती आहेत. मुलांच्या सर्व क्षेत्रातील प्रगतीवर देशाची भरभराट आहे. त्यामुळे अशा मुलांच्या शिक्षणाबाबत शिक्षकांना अत्यंत जागरूक राहावे लागते.

प्रज्ञावान मुलांना नियमित शाळेत राहण्यासाठी मुलभूत अभ्यासक्रमातील अवघड भाग त्यांच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरतो. इयत्तेला अनुरूप मुलभूत अभ्यासक्रमाशी सुसंगत विस्तारित अभ्यासक्रम उपलब्ध करून द्यावेत.

आशय / साहित्य अनुकूलन या विद्यार्थ्यांची बौद्धिक क्षमता जास्त असते त्यामुळे आशयाचे उपयोजनात्मक कार्यावर भर द्यावा. पूरक उच्च प्रतीच्या कृती त्यांना देण्यात याव्यात.

* अध्यापन कार्यनिती –

प्रज्ञावान मुलांना अवगामी (Deductive) पद्धतीने शिकायला आवडते. त्यांचे अध्ययन लवकर होते. वर्गातील कच्च्या विद्यार्थ्यांशी अभ्यासात मदत करण्याची जबाबदारी या मुलांना द्यावी आधारपातळीचे अनुकूलन मुले कुशाग्र असल्यामुळे शालेय अभ्यासक्रम कमी वेळेत पूर्ण होतो. या विद्यार्थ्यांना प्रकल्प द्यावेत. वेगळा गट करून उच्च दर्जाचे शिक्षण द्यावे. गरजेनुसार वरच्या वर्गात बढती द्यावी. समृद्ध कार्यक्रमांचे आयोजन करावे खेळ, जमा शैक्षणिक प्रदर्शन यासारखी कार्यक्रमाची जबाबदारी द्यावी.

नियम अनुकूलन स्वाध्याय लेखन अंतिम परिक्षेसाठी अपेक्षित वेळेपेक्षा कमी वेळेत उत्तरपत्रिका स्वीकारण्यात याव्यात. साचेबंद उत्तरापेक्षा विद्यार्थ्यांने दिलेले विविधांगी उत्तराचा स्वीकार करावा.

पर्यायी अभ्यासक्रम कुशाग्र मुलांसाठी स्तरानुसार आयोजित केल्या जाणाऱ्या स्पर्धा परीक्षांमध्ये त्यांना भाग घेण्यास सांगावे. त्यासाठी पालकांचेही सहकार्य घ्यावे. मुलांना शाळेमार्फत आवश्यक सर्व सहकार्य देण्यात यावे.

प्रज्ञावान मुलांची बौद्धिक भूक भागविण्याची जबाबदारी शाळांवर असते. शाळा पुढीलप्रमाणे त्यांना मदत करून शकतात.

- १) स्व अभ्यास – अभ्यासाची शासकीय पद्धत समजून सांगावी. ग्रंथालयांचा इंटरनेटच्या सहाय्याने आशयाला अनुरूप माहिती करून स्वअभ्यासासाठी दिशा द्यावी
- २) उच्च विचार प्रक्रियांचा विकास – विद्यार्थ्यांमध्ये समस्या निराकरण, तर्क, तुलना, अशा विचारप्रक्रियांचा विकास होण्यासाठी खाद्य पुरवावे.
- ३) एकाच वर्षात दोन इयत्तांचा अभ्यास – कुशाग्र बुद्धिमत्तेमुळे ते एका वर्षात एकापेक्षा जास्त इयत्तांचा अभ्यास करू शकतात. त्यामुळे तशी संधी त्यांना उपलब्ध करून द्यावी.

३.३ सारांश –

बालकांच्या शिक्षण हक्क कायद्यामुळे दिव्यांग बालके शिक्षणाच्या प्रकारात आलेले आहे. सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे या विद्यार्थ्यांची प्रगती अपेक्षित नाही त्यांना या प्रवाहात होण्यासाठी अभ्यासक्रमाचे अनुकूलन करावे लागते. अनुकूलन म्हणजे संपादनाची पातळी, सुविधा, फायदे आणि

निकालासंदर्भात शैक्षणिक वातावरणात बदल करण्याची क्षमता होय. अनुकूलन हे स्वीकार आणि बदल अशा दोन पद्धतीने केले जाते. स्वीकारामध्ये आशय, अध्यापन मूल्यनिर्धारण पातळीत बदल केला जात नाहीत. तर बदलामध्ये विद्यार्थ्यांच्या अपंगत्वामुळे अभ्यासक्रम अध्ययन – अध्यापन प्रक्रिया मूल्यमापनात बदल केला जातो. निम्न इयत्तेच्या संपादनाची पातळी अपेक्षित असते. विविध क्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी मुलभूत आणि विस्तारित असे दोन अभ्यासक्रम राबविले जातात. मुलभूत अभ्यासक्रमांतर्गत मुळ आणि आवश्यक क्षेत्रांचा विचार केला जातो. विस्तारित अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांच्या अपंगत्वानुसार इतर क्षेत्रांचा विचार केला जातो.

अनुकूलन हे आशय / साहित्य, अध्यापन कार्यनिती, आधारपातळी, नियम आणि पर्यायी अभ्यासक्रम या पाच पायऱ्यांमधून केले जाते. सांवेदिक अक्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी दृष्टीदोष कर्णबधीरत्वानुसार अनुकूलन करावे लागते. संस्थेशी अपंगत्वाचे मतीमंद, स्वमग्नता, अध्ययन अक्षमता असे प्रकार पडतात. अपंगत्वाच्या टक्केवारी नुसार आशय अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत बदल करावे लागतात. काही विद्यार्थ्यांमध्ये कोणतेही शारीरिक अपंगत्व नसते परंतु ते शालेय शिक्षणात मागे पडतात. अशा विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन अक्षमता, लेखन अक्षमता, गणितीय अक्षमता, संप्रेषण आकलन अक्षमता दिसून येते. विद्यार्थ्यांमधील अक्षमतेचा शोध घेऊन शिक्षकाला अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत बदल करावा लागतो. अस्थिव्यंग आणि बहुविकलांग असणाऱ्या अपंगत्वाचे तीन प्रकार पडतात. चलनवलण विषयक अक्षमता मेंदू पक्षघात, बहुविकलांगता असे प्रकार पडतात. विद्यार्थ्यांच्या अपंगत्वाचा प्रकार आणि त्याची टक्केवारी यानुसार काय शिकवावे हे ठरवावे लागते प्रज्ञावान विद्यार्थ्यांचेही अनुकूलन हे वेगळ्या पद्धतीने करावे लागते. कारण या विद्यार्थ्यांमध्ये वेगळ्या क्षमता असतात बौद्धिक क्षमता जास्त असते उच्च कौशल्य क्षमता आणि उच्च सर्जनशीलता असते या विद्यार्थ्यांना शालेय प्रवाहात टिकवून ठेवण्यासाठी शिक्षकाला अवांतर संदर्भ पुस्तके उपलब्ध करून त्यांच्या बुद्धिमत्तेला पूरक अध्ययन – अध्यापन प्रक्रिया घडवून आणावी लागते.

३.४ पारिभाषिक शब्द

३.५ स्वाध्याय

३.६ संदर्भग्रंथ

EDU 291
समावेशित शिक्षण
(सत्र दुसरे)

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

EDU291

विशेष शिक्षण पदवी शिक्षणक्रम

समावेशित शिक्षण

डॉ. साधना लामतुरे, डॉ. संजीवनी महाले, डॉ. अनिल ढवळे, डॉ. संजय शिंदे, कस्तुरी कुलकर्णी

घटक १ : सर्वसमावेशित शिक्षणाची ओळख

घटक २ : समावेशित शिक्षणाच्या सोयीविषयी धोरणे व आराखडे

घटक ३ : अनुकूलन, स्वीकार आणि बदल

घटक ४ : समावेशित शालेय निर्देश

घटक ५ : समावेशित शिक्षणासाठी सहकार्य आणि आधार